

ای نام تو بهترین سرآغاز

کتاب نامه گرمابه ها

مؤلف:

دکتر محسن طبسی

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد

سرشناسه: طبسی، محسن، ۱۳۴۸ -

عنوان و نام پدیدآور: کتابنامه گرمابه‌ها / مؤلف: محسن طبسی.

مشخصات نشر: مشهد: سخن گستر، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: ۲۶۴ ص.

شابک: 978-600-247-250-2

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: حمام‌ها -- کتابشناسی

رده بندی کنگره: ۱۳۹۲ ک ۲ ط ۸۱۳ / RM

رده بندی دیویی: ۶۱۵/۸۵۳

شماره کتابشناسی ملی: ۳۲۱۳۵۵۲

انتشارات سخن گستر

مشهد - خیابان ابن سینا - بین ابن سینای ۱۶ و پاستور - شماره ۱۷۴

تلفن: ۸۴۳۹۹۵۵

www.Sokhangostar.com

نام کتاب: کتابنامه گرمابه‌ها

مؤلف: محسن طبسی

شمارگان: ۵۰۰ جلد

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۲

چاپ: ژیان

قیمت: ۹۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۴۷-۲۵۰-۲

فهرست مطالب

آغاز سخن.....	۹
فصل اول: کلیات.....	۱۳
۱-۱- منابع عمومی.....	۱۳
۲-۱- منابع مرجع.....	۱۹
۳-۱- سایر اسناد و مدارک.....	۲۱
فصل دوم: گرمابه‌ها در آینه تاریخ.....	۲۲
۱-۲- حوادث و حکایات.....	۲۲
۲-۲- اسناد تاریخی.....	۳۱
۱-۲-۲- کتیبه‌ها.....	۳۱
۲-۲-۲- سفرنامه‌ها.....	۳۲
۳-۲-۲- سایر اسناد و مدارک.....	۴۸
فصل سوم: گرمابه‌ها از منظر دین و مذهب.....	۵۵
۱-۳- پیش از اسلام.....	۵۵
۱-۱-۳- صابئین.....	۵۵
۲-۱-۳- مهردینان.....	۵۶
۳-۱-۳- زرتشتیان.....	۵۷
۲-۳- دوره اسلامی.....	۵۹

۵۹	۳-۲-۱- احکام و احادیث.....
۶۳	۳-۲-۲- وقف و وقف‌نامه‌ها.....
۶۴	۳-۲-۳- نسخ خطی.....
۶۸	۳-۳- سایر موارد.....

فصل چهارم: بهداشت و درمان در گرمابه‌ها..... ۷۱

۷۱	۴-۱- منابع عمومی.....
۸۱	۴-۲- نسخ خطی.....

فصل پنجم: گرمابه‌ها در هنر و ادبیات..... ۹۶

۹۶	۵-۱- هنر.....
۹۹	۵-۲- ادب و عرفان.....

فصل ششم: معماری گرمابه‌ها..... ۱۱۳

۱۱۳	۶-۱- ویژگی‌های کالبدی و صوری گرمابه‌ها.....
۱۲۳	۶-۲- ساخت، مرمت و احیای حمام‌ها.....
۱۳۲	۶-۳- تأسیسات گرمابه‌ها.....
۱۳۵	۶-۴- تزیینات حمام‌ها.....
۱۳۹	۶-۵- حمام‌ها در بافت شهری.....

فصل هفتم: حمام‌ها در فرهنگ و ادبیات عامه..... ۱۴۳

۱۴۳	۷-۱- فرهنگ عامه.....
۱۴۳	۷-۱-۱- آداب و آیین گرمابه زدن.....
۱۵۴	۷-۱-۲- خرافات و باورهای عامه.....
۱۵۷	۷-۲- ادبیات عامه.....

۱۶۵	فصل هشتم: گرمابه‌های ایران
۱۶۵	۸-۱- استان آذربایجان شرقی
۱۶۹	۸-۲- استان آذربایجان غربی
۱۷۰	۸-۳- استان اردبیل
۱۷۲	۸-۴- استان اصفهان
۱۸۲	۸-۵- استان بوشهر
۱۸۲	۸-۶- استان تهران
۱۸۵	۸-۷- استان چهارمحال و بختیاری
۱۸۵	۸-۸- استان خراسان جنوبی
۱۸۶	۸-۹- استان خراسان رضوی
۱۹۰	۸-۱۰- استان خراسان شمالی
۱۹۰	۸-۱۱- استان خوزستان
۱۹۲	۸-۱۲- استان زنجان
۱۹۳	۸-۱۳- استان سمنان
۱۹۴	۸-۱۴- استان فارس
۱۹۸	۸-۱۵- استان قزوین
۱۹۹	۸-۱۶- استان کردستان
۲۰۰	۸-۱۷- استان کرمان
۲۰۵	۸-۱۸- استان کرمانشاه
۲۰۶	۸-۱۹- استان کهگیلویه و بویراحمد
۲۰۷	۸-۲۰- استان گیلان
۲۰۹	۸-۲۱- استان لرستان
۲۱۰	۸-۲۲- استان مازندران
۲۱۱	۸-۲۳- استان مرکزی
۲۱۳	۸-۲۴- استان هرمزگان
۲۱۴	۸-۲۵- استان همدان
۲۱۶	۸-۲۶- استان یزد

۲۱۹..... ۲۷-۸- سایر موارد

۲۲۱..... فصل نهم: گرمابه‌ها در دیگر سرزمین‌ها

۲۳۲..... فصل دهم: منابع غیر فارسی

۲۳۲..... ۱-۱۰- کليات

۲۳۲..... ۱-۲- دین و مذهب

۲۳۳..... ۱-۳- بهداشت و درمان

۲۳۶..... ۱-۴- هنر و معماری

۲۳۷..... ۱-۵- فرهنگ عامه

۲۳۷..... ۱-۶- گرمابه‌ها در سرزمین‌های دیگر

۲۳۷..... ۱-۶-۱- مغرب زمین

۲۴۴..... ۱-۶-۲- گرمابه‌های شرقی

۲۵۴..... ۱-۷- منابع به زبان عربی

۲۵۷..... پیوست‌ها

۲۵۷..... الف: آب در فرهنگ ایران

۲۶۲..... ب: پایگاه‌ها و نرم‌افزارهای اطلاعاتی

آغاز سخن

نمی‌دانم که در حال حاضر هنوز هم در عصر انفجار اطلاعات به سر می‌بریم یا از آن نیز گذشته‌ایم. آنچه می‌دانم این است که بی‌شک، دنیا جز بر پایه اطلاعات نمی‌چرخد. وقتی در سال ۱۹۷۶ سخن از انقلاب اطلاعاتی (Information Revolution) به میان آمد و گفته شد که روزی، نه چندان دور و دیر، پردازش اطلاعات جای تولیدات صنعتی را خواهد گرفت؛ بسیاری از مردمان آن روزگار، آن را فقط توهم و رؤیا دانستند و البته همان‌ها که باورش نکردند امروزه تاوان آن بی‌اعتمادی را با توسعه نیافتگی خود می‌پردازند.

جامعه ایرانی اما حکایت دیگری داشت و نه به دلیل عدم باور، بلکه به واسطه پاره‌ای تحولات اجتماعی همچون انقلاب اسلامی و جنگ ناخوارسته تحمیلی و تحریم‌های جهانی و... تا حدی از قافله توسعه فنی و علمی بازماند، و باید اذعان داشت که اعمال برخی سیاست‌های ناصواب نیز این بازماندگی را تشدید کرد. حتی هنوز هم اگرچه در عرصه اغلب علوم و فناوری‌های نوین به پیشرفت‌های قابل توجه و چشمگیری دست یافته و بعضاً تارده‌های بالای جهانی نیز صعود کرده‌ایم اما باز هم چنان‌که باید و شاید، اهمیت اطلاعات و ارزش به کارگیری صحیح و بموقع آن را دریافته‌ایم. در باب ضرورت و اهمیت اطلاعات و نقش آن در توسعه فنی و علمی کشور باید مطالعات مستقل و مبسوطی صورت پذیرد و در این مجال اندک، همین اشارت کوتاه کافی می‌نماید.

اما از سویی دیگر، معماری را باید دانش، هنر و فنی دانست که با بشر زاده شده و همراه او تحول و تکامل یافته است. چنان‌که می‌دانیم معماری را گونه‌های مختلفی است که در میان آن همه، حمام‌ها از جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند؛ زیرا شستشو و پاکیزگی تن و جان علاوه بر آنکه از روزگاران کهن نزد اقوام آریایی اهمیت داشته، با ظهور اسلام و فراگیر شدن آن در ایران ضرورتی دوچندان نیز یافته است. و باز چنان‌که می‌دانیم متأسفانه از حمام‌های قدیمی آثار چندانی برجای نمانده است زیرا بنا به دلایل گوناگون و متعدد، گرمابه‌ها از آسیب‌پذیرترین گونه‌های معماری به شمار می‌روند که همواره مورد تغییرات بنیادی یا تخریب کامل قرار گرفته‌اند.

از نگاهی دیگر، وجوه مردم‌شناختی گرمابه‌ها نیز باید مورد توجه جدی قرار گیرد. نقش حمام در

نظام روابط اجتماعی، پیوند مستحکم و دیرپای آن با آیین‌های گذر و آداب و رسوم مذهبی و محلی، ارتباط در خور عنایت با علوم و روشهای پزشکی و حضور در اغلب عرصه‌های فرهنگ عامه از جمله ویژگی‌هایی است که حمام‌ها را در قیاس با دیگر گونه‌های معماری در جایگاهی خاص قرار می‌دهد.

به همین دلیل است که شناسایی اطلاعات، اسناد و اندک مدارک مکتوب درباره این گونه خاص از معماری، اهمیتی مضاعف می‌یابد. علاوه بر قلت منابع مکتوب، پراکندگی سازمان‌ها و نهادهای تولیدکننده اطلاعات و مؤسسات نگهدارنده مدارک و اسناد نیز مزید بر علت شده و خود عملاً به یکی از چالشهای فرا روی پژوهندگان تبدیل شده است.

بدین اعتبار، **کتاب‌نامه گرمابه‌ها** با دو هدف اصلی فراهم آمده است. نخست، به منظور ثبت و ضبط مشخصات اندک منابع موجود درباره حمام‌ها؛ و دیگر، به قصد راهنمایی پژوهشگران در شناسایی مناسب‌ترین منابع و مدارک مرتبط برای نیل به این اهداف، کتاب‌نامه حاضر بر حسب موضوع در ده فصل و دو پیوست به شرح زیر تدوین شده است.

فصل اول به مرور منابع عمومی درباره حمام‌ها می‌پردازد. **فصل دوم** به ذکر منابعی درباره حوادث و حکایات تاریخی، حمام‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی، کتیبه‌ها، اسناد و یافته‌های باستان‌شناسی، سفرنامه‌ها و منابع درباره جغرافیای تاریخی می‌پردازد.

فصل سوم منابعی را که در آنها از وجوه دینی و مذهبی گرمابه‌ها سخن گفته‌اند ارایه می‌کند. **فصل چهارم** منابعی را برمی‌شمرد که دربردارنده مطالبی درباره وجوه پزشکی و بهداشتی گرمابه‌ها هستند. **فصل پنجم** به ارایه سیاهه‌ای از منابع مرتبط با گرمابه‌ها در هنر، حرفه و ادب پارسی اختصاص یافته است.

فصل ششم مهم‌ترین منابع درباره معماری حمام‌ها را برشمرده است و در پنج محور موضوعاتی همچون ویژگی‌های کالبدی و صوری، ساخت و مرمت، تأسیسات و تزیینات حمام‌ها و نیز جایگاه گرمابه‌ها در بافت شهری را در برمی‌گیرد. **فصل هفتم** به ارایه منابع مهم درباره وجوه متعدد و گوناگون گرمابه‌ها در فرهنگ و ادبیات عامه می‌پردازد.

در **فصل هشتم** منابع راجع به گرمابه‌های هر استان (به تفکیک) تنظیم شده‌اند. **فصل نهم** به مرور منابع درباره گرمابه‌های دیگر سرزمین‌ها می‌پردازد و نهایتاً **فصل دهم** به معرفی برخی منابع به زبان‌هایی دیگر، به جز فارسی می‌پردازد که البته خود بر اساس موضوع، دسته‌بندی شده‌اند.

چنان‌که گفته شد، کتاب‌نامه حاضر دو پیوست نیز دارد. **پیوست الف**، که فهرستی از

برخی منابع موجود درباره فرهنگ آب نزد ایرانیان است؛ و دیگر، پیوست ب، که طی آن فهرستی از مهم‌ترین پایگاه‌های اطلاعاتی موجود، برای جستجوی منابع به زبانهای فارسی و انگلیسی، به همراه آدرس اینترنتی آنها ارایه شده است.

در پایان این سخن، ذکر چند نکته نیز ضرور می‌نماید. نخست آنکه مشخصات برخی منابع که با موضوعات گوناگون مرتبط بوده‌اند در زیر هر موضوع، مکرر شده‌اند تا بدین طریق، پژوهنده در سراسر اوراق کتاب سرگردان نشود. و صد البته که این تذکار، پژوهنده را از مطالعه دیگر قسمت‌های کتاب، بی‌نیاز نخواهد ساخت.

ذکر این نکته نیز ضروری است که به دلیل اهمیت نوع متن و تفاوت‌های آن با سایر متون اطلاعاتی، اطلاعات موجود در سفرنامه‌ها، به طور مجزا و مستقل در بخشی از فصل دوم کتاب آمده و ذیل عناوین خاص، مکرر نشده‌اند. بنابراین، به عنوان مثال، منابع با موضوع آداب و آیین گرمابه زدن، در فصل هفتم کتاب، و هم در بخشی از فصل دوم (سفرنامه‌ها) یافت می‌توانند شد.

دیگر آنکه جستجوی منابع تا پایان سال ۱۳۹۱ خورشیدی صورت گرفته و مشخصات آثار پس از آن (به جز موارد معدود) لحاظ نشده است.

سه دیگر آنکه مشخصات برخی مطالب روزنامه‌های کثیرالانتشار درباره حمام‌ها نیز در این کتاب‌نامه آمده است. پر واضح است که در عرف تحقیقاتی، این گونه مطالب عمدتاً (و نه همه آنها) فاقد اعتبار علمی هستند و جزء منابع متقن به شمار نمی‌آیند مگر آنکه خود، موضوع پژوهش باشند. اما چون در تدوین کتاب‌نامه سعی شده است که تا حد امکان، تمام منابع موجود احصاء شوند در اینجا آمده‌اند.

چهارم آنکه سعی شده مشخصات ویرایش‌ها و یا چاپ‌های متعدد یک اثر (اعم از مقاله یا کتاب) نیز در کتاب‌نامه آورده شوند؛ هرچند این امر درباره تمام آثار و همچنین تمام چاپهای یک اثر، ممکن یا ضروری نبوده است.

نکته پنجم آن است که در این کتاب‌نامه، عمدتاً از کتابها و مقاله‌ها نام برده شده و از دیگر انواع اسناد و مدارک از قبیل وقف‌نامه‌ها، گزارشها و... به دلیل پُرشمار بودن صرف‌نظر شده است؛ مگر چند مورد، آن هم از باب نمونه. به همین دلیل، شایسته است تا پژوهندگان حسب مورد برای اطلاع از تمامی اسناد، به کتابخانه‌ها و مراکز اسناد مراجعه فرمایند. خوشبختانه بسیاری از این گونه مراکز امکان مشاهده و فهرست‌گیری از مدارک را از طریق اینترنت فراهم آورده‌اند.

و نکته پایانی آنکه با تمام سعی و تلاش و دقت و وسواس، ناگفته پیداست که این کتاب‌نامه

نمی‌تواند دربرگیرنده مشخصات تمامی منابع موجود باشد. اما با این حال و با وجود تمام نواقص و کاستی‌ها، امید است که مفید واقع شود؛ و باز دو چندان امید که استادان ارجمند و سروران گرامی، نظرات اصلاحی و تکمیلی خود را از نگارنده دریغ نفرمایند. در انتها لازم، که واجب می‌دانم از همه استادان بزرگواری که با حمایت، تأیید و زحمات خود امکان چاپ این اثر را فراهم آوردند سپاس‌گزاری نمایم.

مشهد ۱۳۹۲ خورشیدی

محسن طبسی

www.ketab.ir